

Tradiziuns vivas dal Grischun

Chantar dals retgs

Enturn Bavaria, ils 6 da schaner, van gruppas da scolares e scolars en las regiuns catolicas sco Trais Sontgs Retgs d'ina chasa a l'atra. En ina u en pliras vuschs chantan els chanzuns veglias e novas dals Trais Sontgs Retgs – tranter quella er melodias religiusas che dateschan fin il 17avel tschientaner. La cumparsa dals Trais Retgs che vegnan savens accumpagnads d'in portastaila, da serviants u da schuldads, ed er la data dal chantar dals Retgs varieschan da vischnanca a vischnanca. En costumes da tuttas colurs e cun curunas traglischantas chaminan els tras la notg. La staila fixada vi d'in fist è per regla movibla ed illuminada endadens. Empè da donaziuns en natiralias rimnan ils stailers oz raps per sustegnair ovras d'agid per uffants u per cumprar dultscharias. In dals retgs scriva cun ina crida la benedicziun per la chasa CMB (latin «Christus Mansionem Benedicat»: Cristus benedeschia questa chasa) vi da la trav da l'isch.

En il Grischun è l'usit derasà en Surselva, en il Surses, en la Val d'Alvra, en il district dal Plaun, a Vaz ed en il Mesauc. En las vals dal sid dal Grischun ed en il Tessin (per exempel a Capriasca) chantan ils Trais Retgs la saira la chanzun «Noi siamo i tre re» en las chasas. En singuls lieus ha er lieu ina chavaltgada («cavalcata»).

L'«Epifania» è er cumbinada cun in usit da canera: Cun stgellas e cun auters instruments

vegn annunzià il cumenzament dal tschaiver. Er en auters chantuns da la Svizra vegn celebrà mintga onn il chantar dals Retgs en differents furmas, uschia per exempel a Lucerna, a Rapperswil u a Wettingen sco gieus da Nadal.

Hom Strom

Il suentermezdi da l'emprima sonda da faver sa scuntran las scolares ed ils scolars pli vegls sin la piazza a Scuol Sot per far l'«Hom Strom» (um-strom). Els mettan ina stanga da telefon veglia da circa 8 meters lunghezza sin dus chavals da lain. Els fan duas cuas lungas e grossas da strom da seghel che vegn semnà aposta per quest intent e racoltà l'atun a maun. Quellas duas cuas vegnan fermadas a las duas fins da la stanga e plegadas spessamain enturn la stanga, fin che la zulla ha in diameter da var dus meters.

L'Hom Strom vegn transportà cun in char fin a la piazza sin in prà ordaifer il vitg. Là mettan commembers dal cussegl da scola e dal cussegl communal l'um-strom cun agid da stgalas en ina fora preparada e lura en pe. Uss sto el vegnir surveglià, per ch'els mats dal vitg vischin n'envidian betg el anticipadamain.

La saira sa radunan la populaziun da Scuol cun ulteriurs giasts enturn l'Hom Strom, entant ch'els scolars ils pli vegls sclereschan la cuntrada cun lur «bombas» (ballas da fiu) fatgas oz da sdratschs bagnads en petroli. Punct a las 20.00 vegn l'um-strom envidà, e tuts chantan la chanzun da l'Hom Strom ch'il poet indigen Men Rauch ha cumponi per questa occurrenza.

Pschuuri

«Pschuure» vul dir «dar si nair/tartagnar cun grass nair» ed è ina componenta impurtanta da l'usit da tschaiver da Spleia en Valragn. L'avantmezdi da la mesemna da la tschendra van ils uffants che na van betg anc a scola, costumads sco «Pschuuri» e purtond lur «Tschifferli» (schierli), en gruppas da chasa en chasa e dumondan cun il versin «Pschuuri, Pschuuri Mittwuchä, äs Eischi oder äs Meitschi» in regal ch'els survegnan en furma da dultscharias.

Il suentermezdi sa schluitan ils giuven per il vitg enturn en vestgids vegls e cuvrids da pels. Els fan canera cun stgel-

Chasa engiadinaisa cun sgrafits tradiziunals.

FOTO CLAUDIA HULDI / PIXELIO

las ch'els portan enturn il corp. Plinavant portan els cun sai in satget cun il grass nair temì, maschadà cun charvun. Ils «Pschuurirolli» emprovan da tschiffar uffants, mattas e dunnas nubilas che sa zuppan l'emprim e da tartagnar lur fatschas cun grass nair.

Fin al tramunt dal sulegl ston tut las victimas esser «pschuuret», vul dir tartagnadas. Pertge che la saira rimnan ils mats, vestgids sco umins e dunnas («Männli und Wibli»), cun in chanaster ovs en ils vitgs. A questa chaschun envidan els las mattas al past da festa ch'ha lieu la saira. En ina cuschina d'in hotel vegnan preparadas la salata d'ovs e la bavronda tradiziunala «Resimäda» per la mangiada che cumenza suenter mesanotg. A la festa en ina stalla veglia pon sa participar tuts.

Chalandamarz

En rumantsch signifitga «chalandamarz» l'emprim di dal mais da mars. Quest di vegn l'enviern stgatschà cun la canera da stgellas ed i vegn festivà il cumenzament damanaivel da la primavaira. Questa tradiziun che vegn presentada en l'enconuscent cudesch d'uffants «Uorsin» da Selina Chösch e dad Alois Carigiet vegn pratigada en Engiadina, en la Val Müstair, en la Bregaglia, en il Puschlav, en la Val Mesauc, en il Surses ed en la Val d'Alvra.

L'usit sa differenziescha da vitg a vitg. Scolarinas e scolars in chamischas da pur, cun chapitschas da barlocca e cun costumes van la damaun marvegl cun stgellas e cun giaischlas enturn ils bigls, da chasa a chasa, chantond chanzuns da Chalandamarz. Els rimnan vivondas e daners per il past cuminaivel e per il viadi da scola.

En tscherts vitgs (sco per exempel a Zuoz u a Samedan) sa participeschan tradiziunalmain mo ils mats al cortegi. A Zuoz exerciteschan els il schluppentar cun la giaischla gia a partir dal 1. da favrer. Duas dumengias avant la festa vegn exercità il cortegi en la «Prova da Chalandamarz». Al Chalandamarz van ils mats sco «pasters» e sco «vatgas» cun stgellas tras il vitg. Las mattas preparan la tschaina ed il bal ch'ha lieu suenter la tschaina.

A Scuol datti ultra dal cortegi la concurrenza da schluppegiar cun la giaischla. Il Chalandamarz da Ftan sumeglia plitgusch in cortegi da tschaiver. Ils mats èn costumads e dattan schlops a las mattas cun vaschias da portg sufladas si. En il Puschlav ed en la Val Mesauc vegn ars in pop da naiv sco simbol da l'enviern.

Trair schibettas

Tar il trair schibettas l'emprima dumengia da curaisma schlavazzan mats e giuven da Vaz Sut rudellas da lain ardents d'ina collina giu en la val. Sin il far notg sa rendan ils giuvenils sur il vitg a las differents piazzas da trair schibettas. Els portan cun sai ina fuschella, ina lunga pertga da coller e rudellas da lain da fau ch'èn vegnidas fatgas suenter Bumaun, setgentadas e liadas vi d'ina corda.

Arrivads sin las piazzas, mettan ils tiradurs ina rudella a la giada sin la pertga da coller, la tegnan en il fiu fin che la rudella arda e la schlavazzan lura cun schlantsch da la rampa da lain giu en la val. Accumpagnada vegn mintga rudella d'in clom, ina dedicaziun ad ina matra u ad ina dunna nubila: «Höüt un dära sei si, dia Schiiba, dia Schiiba ghört dr Anna».

Sin la piazza communal suna la societad da musica per la vischnanca radunada che chanta la chanzun dal trair schibettas. Suenter che l'ultima rudella è vegnida schlavazzada giu en la val sa mettan ils giuvenils cun lur fuschellas en maun en via vers chasa. En il vitg van els tar quella matra, a la quala las rudellas èn stadas deditgadas e survegnan là patlaunas da mangiar: «Au a Schiiba gschlaga, au a Chüechli».

En ils vitgs da Danis-Tavanasa e Dardin (Breil) en Surselva vegn questa tradiziun celebrada mintgamai la sonda avant la dumengia da Curaisma.

Hürnä e mazza cula

Sco «hürnä» vegn designada ina furma simpla dal giu «hornussen» che vegn pratigada mo a Furna en il Partenz. Cun in fist da coller spedeschan ils giugaders il «huri» (in «puck» da lain) davent d'ina latta. Ils tschiffaders emprovan da retnair il «huri» cun schlonas ch'els bittan en l'aria. Mintga «huri» che na vegn betg tschiffà vala sco in «bun». Sch'il corp d'in adversari vegn tutgà, dat quai dus «buns».

Il giu «mazza cula» è ina spezia da golf alpin ch'è vegni introduci da Masagn en la Mantogna avant circa 40 onns da glieud ch'è vegnida natiers da Tschappina. La «mazza» che vegn duvrada per speidar la balla è in fist cun in pistun da lain davantvart. Sco «cula» vegn duvrada ina balla da cuntschar. Questa balla da lain è colorada ed ha in diameter da 5 cm. Duas squadras da mintgamai duas fin trais personas giogan ina cunter l'atra. L'object en mira n'è betg ina fora, mabain in crap, ina planta u ina pitga. La squadra che tutga quest object cun damain culps, survegn in punct. Per mintga punct avantatg pajan ils perdents 20 raps als victurs.

Tant il «hürnä» sco er la «mazza cula» vegnan giugads la primavaira suenter la marschauna e l'atun suenter ch'els prads èn pasculads. Ils giugaders da «hürnä» e da mazza cula n'èn betg organisads en uniuns. Giugads vegnan quests dus gius da giuven e dad umens indigens da Furna resp. da Masagn e da Flearda, tranter els er tals ch'èn uss giu la Bassa e che laschan «encrescher» per il Grischun. Tut tenor gust e tenor l'aura s'inscuntran ils giugaders la dumengia suenter mezdi u durant in firà sin l'areal da giu.

Ir ad acla e gita a Selva

Dapi l'onn 1854 fan ils uffants da las scolas da Cuir a l'emprima vusch. Emprims representants dal stil grischun èn stads Lu-

gliv la fin da matg l'uschenunada «Maiensässfahrt» davent da la citad a las differents aclas dals conturns. Là presentan els uras legravlas en la natira cun far gieus e cun in picnic sper ils fuclars.

La saira vegnan las scolares ed ils scolars spetgads da la populaziun e van – accumpagnads da gruppas da musica – tras la citad veglia da Cuir. Mintga trais onns ha lieu in cortegi costumà, deditgà ad in tschert tema. Suenter in pled festiv e suenter avair chantà la chanzun tradiziunala dad ir ad acla vegnan ils uffants a savair ch'els han liber il proxim di.

Er en il Puschlav datti ina tala tradiziun da primavaira. Ina bella dumengia da matg van las scolares ed ils scolars reformads, accumpagnads da lur famiglias, a l'acla Selva sur il vitg. Quest'excursiun dal cumin-baselgia ha lieu dapi ils onns 1840. En la baselgina da Selva datti in cult divin, al qual vegn er chantada la Chanzun da Selva. Alura vegn repartida la pulenta da farina da furmental cuschinada en ina gronda chaldara d'arom. Il suentermezdi è deditgà a gieus ed ad in program da divertiment. Cun il return cuminaivel en il vitg finescha quest di da festa.

Chastognas e maruns en la Svizra taliana

En la Svizra taliana èn ils guaudets da chastagners in patrimoni cultural da gronda valur ecologica ed estetica. Ils ultims decennis èn perquai vegnids iniziads numerus projects per recuperar ils guaudets da chastagners.

En ina gronda part da la Svizra taliana ha la chastogna cultivada giugà durant tschientaners ina rolla essenziala per l'alimentaziun. In'impurtanza speziala ha gi la conservaziun da quests fritgs: els vegnivan conservads en pitschens edifizis concepids aposta persuenter. Oz vegnan las metodos tradiziunals da sergentar las chastognas puspè stimadas pli fitg, per il solit per intents didactics e per reguardar la cultura e l'istorgia.

L'atun han mintgamai lieu differents occurrenzas, nua che chastognas e products da chastognas vegnan vendids e mangiads en differents furmas, tranter auter er las chastognas brassadas, ils maruns. Sin las piazzas da bleras citads sco er a fieras, festas e martgads inscuntran ins savens ils vendamaruns.

Ils emprims brassamaruns, dals quals ins sa ch'els vendevan lur chastognas sin piazzas en Svizra ed en auters pajais europeics, derivavan cunzunt da la Val dal Blegn e da la Val Leventina. Intgins dad els dattan vinavant anc oz lur professiun a lur descendents, entant ch'auters surlaschan lur utensils er a personas che n'appartegnan betg al circol da lur parents u enconuscents.

Musica populara en il Grischun

Il Grischun posseda ina scena da musica populara fitg variada. Passa 70 furmaziuns sunan en l'entir Chantun divers stils. En las chapellas da musica populara tradiziunala vegn tgirà en emprima lingia il «stil grischun» cun clarinetas, orgelets da maun e giun, entant che musicistas e musicists experimentals cumbineschan veglias e novas furmas en furmaziuns variablas. Regularmain han lieu inscunters da chapellas, occurrenzas da saut ed emnas da musica populara.

La musica da saut grischuna dal 19avel tschientaner era marcada da las famiglias da musicists jenicis e da lur musica dals «Sepplis» e dals «Fränzlis», denominadas tenor il clarinetist Josef Metzger da Trin e tenor il violinist Franz-Josef Waser da Tschlin. Lur chapellas sunavan «musica per instruments ad artg» en furmaziuns maschadadas.

Ils onns 1930 è arrivada la denominaziun «musica populara» da la Bassa en il Grischun. L'orgelet da maun da Sviz ha stgatschà la gia, e la clarinetta ha surpiglià l'emprima vusch. Emprims representants dal stil grischun èn stads Lu-

zi Brüesch, Paul Kollegger e Lenz Majoleth.

L'ulteriur svilup è stà marcà da Josias Jenny, Luzi Bergamin e Peter Zinsli. Il radio e la televisiun han gidà dapi ils onns 1950 a popularisar la musica da saut grischuna ch'è vegnida absorbada da circuls politics conservativs.

Ils ultims decennis han influenzà furmaziuns innovativas sco «Ils Fränzlis da Tschlin» cun novs impuls musicals la musica populara grischuna e l'han avert per novs stils e per novas interpretaziuns.

Sgrafits

Ornaments da sgrafit decoreschan numerus fatschadas da chasas en Engiadina, en Bregaglia, en Val Müstair ed en autras regiuns dal Grischun. Motivs apprezzads èn musters geometricis, bindels ondulads, rosettas, animals e figuras mitologicas. Impressaris da la renaschientscha han purtà la tecnica da decoraziun dal «sgrafit» (dal talian sgraffiare = sgriffar) il 16avel tschientaner en il Grischun. Mastergnants indigens han copià ils motifs e cumpletà quels cun fantasia ad in agen tip.

Tar quest artisanadi vegnan sgriffads cun claviglias e cun cuntels ornaments or d'ina vetta da liadira umida ch'è cuvrada cun ina vetta da chaltschina clera. Qua tras vegn a la glich la maula da chaltschina pli stgira suten. La color dal sablon ed ils pigments agiutads dattan la nianza a la liadira. Pervi da sia structura da reliev e pervi dal ferm cuncontrast da las colurs èn ils sgrafits adattads spezialmain per ornar las fenestras, las portas, las culmainas, ils balconis torts ed ils chantuns.

En il Grischun han ils sgrafits gi lur culminaziun durant il 17avel e 18avel tschientaner. Il cumenzament dal 20avel tschientaner èn els vegnids reanimads sco segn caracteristic dal stil indigen grischun. Mastergnants sco er artists da renum applitgeschan oz la tecnica da sgrafit tant per restaurar sco er per concepir edifizis novs. Els dovran motifs tradiziunals u er moderns e svilupperan lur agen stil. En curs ed en seminaris che sveglian pli e pli e interess, vegn dada vinavant la savida davart la veglia tecnica d'artisanadi.

Troccas

Troccas è in giu da chartas enconuscent ch'è derasà oravant tut en Surselva. Las chartas da troccas che portan inscripziuns franzosas èn probablamain vegnidas importadas en il Grischun da mercenaris il 17avel tschientaner. Il giu ha 78 chartas en quatter colurs: rosas, cuppas, spadas e bastuns. Mintga color cumpiglia 14 chartas, 10 cifras e 4 chartas cun figuras (retg, regina, chaval, buob). Vitiers vegnan ulteriuras 21 chartas che vegnan numnadas las troccas plus in nar sco joker.

En general dattan ins il giu da troccas en quatter, mintgamai dus cunter dus. Ultra da quai datti variantas da dar troccas en trais fin en sis. La lingua dal giu è exclusivamain il sursilvan. Ina particularitad dal dar troccas è quella dal «tschintschar», vul dir dal discurren en ina lingua secreta tradiziunala. En mintga runda infurmeschan ils congiugaders lur partenaris cun agid da noziuns rumantschas codifitgadas davart lur atgnas chartas ed emprovan da manar en errur lur adversaris.

Regularmain han lieu turniers e dapi l'onn perfin 2006 campinadis uffizials grischuns da troccas, organisads d'uniuns localas u da l'Uniuon grischuna da troccas.

La presentaziun:

Dossier «Tradiziuns vivas dal Grischun».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=4554
www.chatta.ch